

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.17986071>

December 2025

İslam İktisat Düşüncesi Tarihi Bağlamında Schumpeter'in Büyük Boşluk Tezi'nin Kritiği¹

Critical of Schumpeter's Great Gap Thesis in The Context of The History of Islamic Economic Thought

Mücahit KUMANDAVERENSiirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı
kumandaveren.m@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0766-2982>

Özet

Schumpeter, ölümünden sonra yayımlanan “İktisadi Analiz Tarihi” adlı kült eserinde, iktisadi analizi Antik Yunanla başlatmakta ve 774 ila 1274 yılları arasındaki 500 yıllık dönemi “Büyük Boşluk” olarak tanımlamaktadır. Avrupa-merkezci ve tek yanlı bir bakış açısıyla ortaya konulmuş olan tez, tarihi gerçeklerle örtüşmemektedir. Zira Schumpeter’in “Büyük Boşluk” olarak tanımladığı dönem, Batı dünyası için karanlık, lakin İslam dünyası için aydınlık bir döneme tekabül etmektedir. Bu dönem, Avrupa’nın karanlık Orta Çağı’nı, İslam dünyasının ise aydınlık “Altın Çağı”nı yaşadığı dönemdir. Batı dünyasında Orta Çağ’da önemli bir gelişme kaydedilmezken, İslam dünyası peşi sıra ilmi gelişmelere tanık olmuştur. Sadece iktisadi alanda değil, iktisat dışında akla gelebilecek tüm ilim dallarında önemli eserler ortaya konulmuştur. Matematik, astronomi, tıp, kimya ve felsefe gibi alanlarda bilim dünyasına yön veren çok önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Bu dönemde İslam dünyasında Farabi, İbn Sina, Gazali, İbn Rüşd, er-Razi ve İbn Heysem gibi her biri bir dev olan ve ilmiyle Batı dünyası dâhil tüm dünyayı yüzyıllar boyunca aydınlatan isimler yetişmiştir. Newton başta olmak üzere Batılı pek çok bilim insanı, düşünür ve yazar, Müslüman âlimlerin görüş ve tezlerinden istifade etmiştir. İslam iktisadı modern döneme kadar sistematik olarak ayrı bir bilim dalı şeklinde tezahür etmemekle birlikte, bu dönemde iktisadi konular ve kavramalar İslami kaynaklarda yoğun bir şekilde ele alınıp işlenmiştir. Gerek İslam’ın kutsal kitabı Kur’an’ı Kerim’de, gerekse Hz. Peygamberin hadislerinde İslam iktisat teorisinin ana ilkeleri, kuralları ve sınırları net bir şekilde ortaya konulmuş, İslam’ın taşıyıcı ve yorumlayıcı metinleri olan

¹Bu makale, "İBN HALDUN'DAN HAREKETLE BİR İSLAM İKTİSAT FELSEFESİ KURMAK" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

fıkıh, fıkıh usulü, kalam ve tasavvuf kaynaklarında ise iktisadi konular ana ilkeler çerçevesinde ele alınıp detaylandırılmıştır. Dolayısıyla Schumpeter'in "Büyük Boşluk" tezi hastalıklı Avrupa-merkezci bakış açısının ve Batının, İslam dünyasına, İslami kavramlara ve Müslüman âlimlere karşı geleneksel ve ön yargılı tavrının bir ürünü ve sonucudur.

Anahtar Kelimeler: Büyük Boşluk, İslam Düşüncesi, İslam İktisadı, İslam'ın Altın Çağı

Abstract

In his cult work titled "History of Economic Analysis", published posthumously, Schumpeter begins his economic analysis with Ancient Greece and defines the 500-year period between 774 and 1274 as the "Great Gap". The thesis, which was put forward with a Eurocentric and one-sided perspective, does not coincide with the historical facts. Because the period that Schumpeter defines as "the great void" corresponds to a dark period for the Western world, but a bright period for the Islamic world. This period is the period in which Europe lived its dark middle ages and the Islamic world lived its bright "Golden Age". While there was no significant development in the Western world in the Middle Ages, the Islamic world witnessed scientific developments one after another. Not only in the field of economics, but also in all imaginable branches of science apart from economics, important works have been put forward. In fields such as mathematics, astronomy, medicine, chemistry and philosophy, very important developments have been made that shape the world of science. In this period, names such as Farabi, Ibn Sina, Ghazali, Ibn Rushd, er-Razi and Ibn Heysem, each of whom were giants, and who enlightened the whole world, including the Western world, for centuries, grew up in the Islamic world. Many Western scientists, thinkers and writers, especially Newton, benefited from the views and theses of Muslim scholars. Although Islamic economics did not systematically manifest as a separate discipline until the modern period, economic issues and concepts were dealt with extensively in Islamic sources. Both in the holy book of Islam, the Qur'an, and in Hz. In the hadiths of the Prophet, the main principles, rules and limits of the Islamic economic theory were clearly revealed, and in the sources of fiqh, the method of fiqh, kalam and mysticism, which are the carrier and interpretive texts of Islam, economic issues were discussed and detailed within the framework of the main principles. Therefore, Schumpeter's "Great Gap" thesis is a product and consequence of his sick Eurocentric perspective and the traditional and prejudiced attitude of the West towards the Islamic world, Islamic concepts and Muslim scholars.

Keywords: Great Gap, Islamic Thought, Islamic Economics, Golden Age of Islam

GİRİŞ

Avrupa'nın/Batının tanımlarını, kavramalarını, kabullerini ve standartlarını evrensel temel doğrular ve kabuller adı altında insanlığın önüne koyan ve tüm insanlığa dayatan Avrupa-merkezci (Eurocentric)/Batımerkezci hakim paradigma, beş yüz küsur senedir doğal bilimlerden sosyal bilimlere tüm ilmi çalışmaları ve sınıflandırmaları bu temel üzerinden yapılandırmaktadır. Bugün mevcut değerler dünyasından neredeyse her türlü aracın kaynağı Avrupalılardır. Örneğin mevcut kaynaklarda kullanılmakta olan ve tüm dünyada kabul gören Orta Çağ, Yakın Çağ, Yeni Çağ gibi tarihi dönemlendirmeler, Batıdaki askeri, siyasi, iktisadi ve kültürel gelişimler bağlamında belirlenmiştir (Özdemir, 2019, s. 13,14).

Öte yandan, eskiden beri Müslüman âlimler tarafından ortaya konulan ilmi çalışmalar Batılılar tarafından görmezden gelinmektedir. Batılıların, Müslüman âlimlerin çalışmalarına karşı yüzyıllardır takındıkları bu hastalıklı tavrı ve anlamsız ambargodan neredeyse tüm Müslüman âlim ve düşünürler payını almış, koskoca İslam bilim ve düşünce tarihi topyekûn yok sayılmıştır. Bugün hâlâ, Müslüman ilim adamlarının bilim ve teknolojiye olan sayısız katkısı görmezlikten gelinmekte, yok sayılmaya devam edilmektedir (Kumandaveren, 2021, s. 119). Bu hastalıklı tavrın son temsilcisi Batı geleneğinden gelen ve onunla aynı kökten beslenen Schumpeter'dir. Schumpeter Batı geleneğinin bir sürdürücüsü olarak, Müslüman düşünürlerinin, iktisadi düşünce tarihine yaptığı katkıları tümünden yok saymış ve MS. 774 ile 1274 yılları arasındaki 500 yıllık dönemi "Büyük Boşluk" (Great Gap) olarak adlandırmıştır (Orman, 2018, s. 328). Oysa Batı dünyası için son derece karanlık ve akim olan bu dönem, İslam dünyası açısından son derece aydınlık ve verimlidir. Tabiri caizse Batı'nın bu karanlık çağı, eş zamanlı olarak İslam'ın Altın Çağına tekabül etmektedir (Bocutoğlu, 2015, s. 11,12).

SCHUMPTER (1883-1950)

Ünlü iktisatçı Schumpeter, 1883 yılında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu sınırları içerisinde bulunan Moravia'da, Avusturyalı bir çiftin tek çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Bu tarih, aynı zamanda Karl Marks'ın da öldüğü yıldır. Schumpeter, diğer ünlü bir iktisatçı olan John Maynard Keynes ile de aynı yıl doğmuş ve sonradan onunla sıkı bir rakip olmuştur. Henüz on dört yaşındayken babasını kaybetmiş olan Schumpeter'i, bir aristokrat olan üvey babası okutmuştur. Lisede Latince ve Yunancayı öğrenmiş, ayrıca evde Fransızca, İngilizce ve İtalyanca dersleri almıştır. 1901'de liseden mezun olan Schumpeter, Viyana Üniversitesi Hukuk Fakültesine kayıt yaptırmış ve aynı yıl ailesiyle Viyana taşınmıştır. Ancak hukuktan çok ekonomiye ilgi duyan Schumpeter, sermaye teorisine yaptığı önemli katkılarla bilinen Avusturya İktisat Okulu'nun

önemli teorisyenlerinden olan Böhm-Bawerk'in öğrencisi olmuş, ünlü iktisatçı Carl Menger ve Friedrich Wieser'den dersler almıştır. (Skousen, 2005, s. 477-481; Demir, 1995, s. 155-172).

1912'de "İktisadi Kalkınma Teorisi" adıyla ilk çalışmasını yayımlayan Schumpeter, bu çalışmada, iktisadi kalkınmada girişimcinin dinamik rolü üzerinde durmuştur (Skousen, 2005, s. 477-481). Her ne kadar Weber'e sadece bir kez değinilmiş olsa da, çalışma birçok açıdan Weber'cidir. Hatta Weber'in bazı iktisadi fikirleri Harvard'daki iktisat kürsüsüne onun tarafından taşınmıştır (Gordon, 2013, s. 539-540). Ancak Schumpeter, Avusturya ekolünden gelmesine ve Böhm-Bawerk'in daimi bir öğrencisi olmasına rağmen hiç bir zaman bu okulun sadık bir üyesi olmamıştır. Skousen'in ifadesiyle "Avusturya okulunun yaramaz çocuğu" Schumpeter, Walras'ın sıkı bir hayranıydı ve eklektik bir iktisatçı olarak her daim siyasi ve finansal hırslarını gerçekleştirmek için politik görüşlerini değiştirmeye hazır biriydi. Mark Skousen onun için "ardında belli bir okul bırakmamakla birlikte, kibirli ve züppe tavırlı idi" ifadesini kullanmaktadır (Skousen, 2005, s. 477-481).

Marks'ı büyük bir deha olarak gören ve yer yer Marksizm'e atıfta bulunan Schumpeter, siyasi alanda hocası olan Böhm-Bawerk'in yolundan giderek 1919'da Avusturya'nın maliye bakanı olmayı başarmıştır. 1932'de, Harvard'da dönemin en önemli iktisatçılarından Frank Taussig'ten, Harvard Üniversitesi'nde çalışma teklifi alan Schumpeter, bunu memnuniyetle karşılamış ve bu teklifi kabul etmiştir. Henüz 38 yaşındayken Harvard İktisat Fakültesi'ne atanan Schumpeter, Taussig'in emekli olmasından sonra, onun iktisattaki meşhur lisansüstü derslerini devralmış ve verdiği derslerle P. Samuelson'ı etkilemiştir. Keynes'in Genel Teorisi üzerine oldukça olumsuz bir eleştiri kaleme alan, Schumpeter'in "Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi" ve "İktisadi Analiz Tarihi" (History of Economic Analysis) adlı eserleri büyük yankı uyandırmıştır. Ancak her iki eserin de tanınıp ses getirmesi ölümünden sonra mümkün olabilmıştır (Skousen, 2005, s. 477-481; Demir, 1995, s. 155-172).

Yazılarında girişimcinin, global ekonomide dinamik dengesizlik yaratma ve ülkelerin servetini artırmadaki merkezi rolüne vurgu yapan Schumpeter, tam rekabetin hayali "altın çağı"nı reddetmiştir (Skousen, 2005, s. 57). Arada bir sosyalizme de göz kırpan Schumpeter, kapitalizmin kendini yok etme eğiliminde olduğunu söyleyerek, merkezîyetçi sosyalizmin onun muhtemel meşru mirasçısı olduğunu iddia etmiştir (Skousen, 2005, s. 475). Bu nedenle sosyalist iktisadı savunmuş, kapitalizmin eninde sonunda yıkılacağını söylemiş ve saf teorik katkı açısından "statik genel denge modeli"nin babası Walras'ı en büyük iktisatçı olarak ilan etmiştir (Skousen, 2005, s. 477). Bununla birlikte Schumpeter, bugün daha çok girişimcinin merkezi rolünü ortaya koyan "rekabetin dinamik süreci" teorisiyle ve statik tam rekabet modelini reddetmesiyle tanınmaktadır.

Gerek derslerine katılan öğrenciler üzerinde, gerekse yazdığı yazılar sayesinde diğerler iktisatçılar üzerinde büyük bir etki bırakmıştır (Gordon, 2013, s. 539-540).

20. yüzyılın ilk yarısında ortaya attığı değişik ve ilgi çekici görüşleri ile iktisat bilimine farklı bir bakış açısı kazandıran Schumpeter’in, kapitalizmin doğuşu, işleyişi ve gelişimi ile ilgili yaptığı analizler, kapitalist sistemin dinamizmini kavrama yolunda ortaya konulmuş yaklaşımların en önemlisidir. Bir bakıma hem inovasyon hem de müteşebbis kavramına yeni bir boyut kazandıran Schumpeter, öne sürdüğü tezler nedeniyle, günümüzde yaşanan iktisadi krizlerle birlikte ismi en çok anılan iktisatçı unvanına sahiptir (Aydoğuş & arkadaşları, 2009, s. 9). Ölümünden sonra yayımlanan “İktisadi Analiz Tarihi” adlı eserinde iktisadi düşünce tarihini işlerken Schumpeter, Antik Çağın sonu ile Thomas Aquinas’ın ölümü arasındaki 500 yıllık bölümü “Büyük Boşluk” (The Great Gap) olarak nitelemiştir (Orman, 2018, s. 328).

BÜYÜK BOLŞUK (THE GREAT GAP)

Aslında Schumpeter 1950’de öldüğünde “İktisadi Analiz Tarihi” ismiyle basılmış bir eseri yoktu. Ölümünden sonra, iktisadi düşünce tarihine ilişkin yazdığı notları, müsveddeleri eşi tarafından derlenmiş ve 1954’te “İktisadi Analiz Tarihi” adıyla yayımlanmıştır. Orijinal ismi “History of Economic Analysis” olan bu çalışmada Schumpeter, iktisadi düşüncenin Antik Yunanla başladığını, ancak sonrasında Thomas Aquinas’la (ö. 1274) birlikte Latin Skolastikliği ortaya çıkıncaya dek kayda değer bir gelişme yaşanmadığını söyleyerek 'Büyük Boşluk' tezini ileri sürmüştür (Ghazanfar, 2003, s. 1). Söz konusu eserinde “Büyük Boşluk” (The Great Gap) ismiyle bir alt başlık açan Schumpeter, burada iktisadi analizin tarihiyle ilgili aynen şu ifadeleri kullanır: “İncelediğimiz konu açısından, 500 yılı güvenle atlayarak Aziz Thomas Aquinas’ın (1225–1274) dönemine sıçrayabiliriz.” (Schumpeter, 2006, s. 74)

Schumpeter’in bu iddiası, söz konusu dönemde iktisadi düşünce ya da iktisadi analiz açısından literatürün “boş” olduğu yani kayda değer herhangi bir katkı olmadığı anlamına gelmektedir. Bu bakış açısıyla Schumpeter, Aquinas’tan önceki 500 yıllık süreçte Avrupa dışındaki herhangi bir yerde iktisadi ya da başka herhangi bir konuda veya alanda, yaşanmış her türlü gelişme olasılığını de göz ardı etmiş olmaktadır. Schumpeter’in iktisadi analiz literatürüne miras bıraktığı bu tez, kendisinden sonra devralınarak, alanda yazan tüm yazarlar tarafından büyük bir iştiaqla kabul edilmiştir. Zamanla büyük boşluk tezi geleneğin bir parçası haline gelmiş ve ilgili tüm literatüre yansıtılmıştır (Rama, 2017, s. 25-46).

BÜYÜK BOLŞUK TEZİNİN TARİHİ VE FELSEFİ ARKAPLANI

Schumpeter'in Büyük Boşluk tezi Avrupa-merkezciliğin (Eurocentrism) tezahürüdür. Avrupa-merkezcilik, tarih yazımında Avrupa kabullerinin ve standartlarının temel alınması olayıdır. Günümüzde doğa bilimlerinden sosyal bilimlere kadar tüm bilimsel çalışmaların ve bilimsel sınıflandırmaların temeli ve kaynağı Avrupa'dır. Başka bir ifadeyle mevcut değerler dünyasından hukuka kadar her türlü aracın kaynağı Avrupalılardır. Bugün "insan" derken dahi, Batı Avrupalı insan kastedilmektedir. Dolayısıyla tarihteki belli başlı dönemler ve tarih çağları Avrupa'nın askeri, siyasi, kültürel ve iktisadi gelişimleri doğrultusunda belirlenmiştir (Özdemir, 2019, s. 13,14). "Tarih Hırsızlığı" adlı eserinin giriş kısmında konuyu ele alan Jack Goody, tarihin Batı tarafından ele geçirilişini tarih hırsızlığı olarak nitelendirirken, geçmişin çoğunlukla Avrupa, hatta Batı Avrupa ölçeğinde kavramsallaştırılıp sunulduğunu ve ardından dünyanın geri kalanına dayatıldığını, açık yüreklilikle itiraf etmektedir (Goody, 2007, s. 1). McNeill, Batının, İslam'ı hiçbir zaman içine sindiremediğini, Endülüs İslam medeniyetinin, yüzyıllarca Avrupa topraklarında var olmasına rağmen, İspanya'daki İslam kültürünün hiçbir zaman Avrupalı kabul edilmediğini yazar. Ayrıca İslam'a ait güzel olan ne varsa hepsinin, Avrupalılar tarafından hep dışlanıp, göz ardı edildiğini ve yok sayıldığını iddia eder. Bu dışlamanın ve yok saymanın arka planında, güzel ve mükemmel olan her şeyin Hristiyanlıkla; irkilecek ve korkulacak olan her şeyin ise sonsuza dek İslam'la özdeşleştiren, hastalıklı Avrupalı bakış açısı ve ön yargısı yattığını kaydeder (McNeill W. H., 2008, s. 107).

Schumpeter'in "Büyük Boşluk" olarak tanımladığı dönem Avrupa'nın Orta Çağ'ına denk gelir. "Orta Çağ" kavramının yaygın kullanımı ise on sekizinci yüzyıla rastlar. Gordon "Medium Aevum and the Middle Age" adlı eserinde "Orta Çağ" kavramının yazılı olarak ilk kullanımının 1611 tarihine rastladığını iddia eder. Bu tür kavramlar genellikle muğlaktır, ilk bakışta çok belirsiz şeyleri tanımlarlar ve ne ifade ettikleri pek anlaşılmaz (Roberts, 2015, s. 231). McNeill, Batılı tarihçilerin eskiden beri belli bir döneme "Orta Çağ" demeyi gelenek haline getirdiklerine söyler (McNeill, 2002, s. 312). Nitekim Orta Çağ'ın başlangıç ve bitiş tarihleri üzerinde bir konsensüs sağlanmış değildir. Bazı tarihçiler MS. 500 ila 1500 tarihleri arasındaki dönemi "Orta Çağ" olarak tanımlarken, bazıları Orta Çağ'ı MS. 529'da Platon'un Akademisi'nin kapatılması ile başlatır. Alman tarihçi Keller (1638-1707) Orta Çağ'ı beşinci yüzyılda başlatıp, İstanbul'un fethi (1453) ile bitirir (Çiçek, 2020, s. 139-140). Orta Çağ'ı Endülüs'le başlatan Philip K. Hitti'ye karşın, bazı tarihçiler Orta Çağ'ın temelini, Roma'nın çöküşünün ardından "Tanrının Şehri" adlı eserini yazmaya başlayan Augustinus dönemine dayandırır. Augustinus'a göre Roma'nın çöküşü (M.S. 476) yeni bir çağın başlangıcı olmakla birlikte, bu yeni başlayan çağın sona bir eriş tarihi yoktur ve ona göre bu çağ Kıyamet Günüyle son bulacak ve sonrasında edebi hayat başlayacaktır (Roberts,

2015, s. 231). Meriç ise Orta Çağ'ı Şarلمان devriyle başlatıp, 14. yüzyılın başlarında bitirir. Meriç bu çağı savaş, kan, gözyaşı ve manastırlar ile inzivaların çağı olarak tarif eder. Bununla birlikte Orta Çağ'ın anlatılanın aksine, zengin ve entelektüel bakımdan bereketli ve aynı zamanda Hıristiyanlığın şekillendirdiği bir çağ olduğunu, onu cehaletin, barbarlığın hüküm sürdüğü karanlık bir devir olarak tanımlanmasının gerçeklere pek uymadığını dile getirir (Meriç, 2009, s. 444).

Orta Çağ uzunca bir süre karanlık bir çağ olarak tanımlanmıştır (Evkuran, 2003, s. 37). Bu kısmen doğrudur; fakat tümüyle ve dünyanın her tarafı için doğru bir tanımlama değildir. Bu tanımlama tamamen Aydınlanmacı paradigmanın, Orta Çağ'a yönelik tek taraflı bakış açısının bir sonucudur (Evkuran, 2003, s. 38). Orta Çağda Avrupa'nın tek vücut olduğunu söyleyen Meriç, "insan, insanın kurdu değildi" diye devam eder. Meriç ilaveten Orta Çağda disiplin ve ahengin hâkim olduğunu, herkesin lâıyk olduğu yerde olduğunu, İnsanın yalnız olmadığını, birbirini sevdiğini ve birbirlerine menfaatle değil mukaddesatla bağlı olduğunu hatırlatır (Meriç, 1999, s. 118). Fakat Meriç Orta Çağ'ı tasvir ederken, sanki Batı Orta Çağ'ını değil de Doğu Orta Çağ'ını tasvir eder gibidir. Zira Orta Çağ'da kilisenin hâkim olduğu dönemlerde şiddet su götürmez bir gerçektir. "Hristiyan Avrupa'nın resmi tarihine göre, Orta Çağ'da doksan bin insan yakılarak katledilmiştir" (Çiçek, 2020, s. 144).

McNeill, "Orta Çağ" şeklinde geleneksel kronolojik bir sınıflandırmanın, Avrupa için uygun olsa da dünyanın geri kalanı için pek uygun bir tanımlama olmadığı kanaatindedir (McNeill, 2002, s. 447). Hodgson ise Erken Orta Çağ boyunca Hıristiyanlığa karamsarlığın hâkim söylerken, Hıristiyan teolojinin insan tabiatını 'şer' ve insanı doğuştan günahkâr (aslı günah) gördüğünü yazar. Bu durumun değişmesinin ve tersine dönmesinin on üçüncü yüzyılı bulduğunu söyleyen Hodgson, ancak on üçüncü yüzyıldan başlayarak dünya hayatının önem kazanmaya ve insanın tümüyle şer olmadığına inanılmaya başlandığını kaydeder (Hodgson, 1993, s. 361). McNeill, Hıristiyanlıktaki bu değişimin aksine İslam dünyasında bu dönemde önemli bir değişimin yaşanmadığını, İslam dininin her tarafa yayılmaya devam ettiğini ve bunun dünya tarihinin bu döneminin (M.S. 1000-1500) göze en çok çarpan olayı olduğunu yazar (McNeill, Dünya Tarihi, 2002, s. 399).

BATININ ORTA ÇAĞINDA AVRUPA EKONOMİSİ

Orta Çağ Avrupa'sında ekonomik hayatın merkezinde tarım vardı. Antik Çağ'dan beri yaşanan onca ilerlemeye rağmen, Orta Çağ tarımı (daha sonraki gelişmelere nazaran) hayret edilecek derecede verimsizdi. Kötü kullanım sonucu toprakların verimi adeta yok olmuştu. Gerçek gelir, tüketim düzeyi ve ortalama yaşam süresi kıta çapında birbirine yakındı. Erken Orta Çağ'da genel bir Avrupa ekonomisinden söz etmek imkânsızdır. Dönemin teknolojisi gelişmemiş bir yapıya sahipti. Diğer taraftan dönemin ticaret hacmi konusunda yapılan bir tahminde, saraylarındaki

ihtişamına rağmen, dönemin Venedik'inin bir yılda sattığı malların günümüzün büyük hacimli olmayan bir yük gemisine rahatça sığabilecek miktarda olduğu söylenmektedir. Roberts, Avrupa'da, ekonomi yüzyıllar boyunca çok kırılgan seyrettiğini ve Orta Çağ boyunca Batı'nın ekonomisinin çöküşün eşiğinden asla uzakta olmadığını kaydeder (Roberts, 2015, s. 190-201). Le Goff, buna rağmen bugünkü Avrupa'nın Orta Çağ'da ortaya çıktığını ima eder (Le Goff, 2017, s. 1-3).

Hodgson, Yüksek Orta Çağ'da İslam dünyası ile Batı arasındaki kültürel mübadelenin, güçlü bir şekilde ve İslam lehine tek taraflı olduğunu yazar. Hodgson'a göre bu dönemde, Müslümanların Batılılardan öğrendiği şeyler parmakla gösterilecek kadar azdır. Bu dönemde Batılılar, tıp, matematik, astronomi ve kimya ve diğer bilgi alanlarda yazılmış onlarca Antik Yunan metnini Arapçadan Latinceye tercüme ettiler. Diğer taraftan İbn Sina (Avicenna) ve er-Razi (Rhazes) gibi meşhur Müslüman âlimlerin yanında, daha az tanınan ve burada ismini zikredemediğimiz sayısız Müslüman âlim ve tabip her yerde tanınan Latin otoriteleri haline geldi (Hodgson, 1993, s. 397-399). Meriç bunu, "Müslüman Doğu, Orta Çağ'da Avrupa'nın hocası idi." şeklinde ifade eder (Meriç, 1999, s. 67). J.M. Roberts'ın ifadesiyle "Avrupa, Orta Çağ'da hiçbir uygarlığa İslamiyet kadar borçlu olmadı" (Roberts, 2015, s. 221).

BATININ KARANLIK, İSLAM'IN ALTIN ÇAĞI

Batının Orta Çağ'ı, İslam'ın, dini ve dünyevi ilimlerde zirvede olduğu dönemdir. Orta Çağ, Batı için karanlık, İslam dünyası için ise aydınlık bir döneme tekabül etmektedir. Bu dönem, İslam'ın "Altın Çağı"nı yaşadığı dönmedir. Bu dönemde, hemen her alanda, her biri bir dev olan çok büyük isimler yetişmiş, çek önemli eserlere kaleme alınmıştır. Fuat Sezgin, göre 9. ila 17. yüzyıllar arasındaki dönem, İslam dünyasının her konuda ileride olduğu ve insanlığa rehberlik ettiği bir dönemdir (Özden, 2019, s. 16-21). Sezgin 9. yüzyılda Halife Me'mun tarafından Bağdat'ta kurulan "Beytü'l-Hikme" ile Yunancadan doğrudan doğruya Arapçaya tercümelerin başladığını. Bu dönemde Bağdat'ta ve Şam'da gerçek anlamda ilk rasathanelerin kurulmaya başlandığını aktaran Sezgin, bu asrın sonlarına doğru Ebu'l-Abbas el-İrânşehrî'nin, Güneş tutulmaları üzerine çalışmalar başlattığını da sözlerine ekler. Yine bu yüzyılda ilk İslam filozofu Kindî'nin, bir yandan meteoroloji ve fizik bilimlerine dair çalışmalar yaparken, diğer yandan ilk felsefî çalışmaları yaptığını, ayrıca Sâbit b. Kurra'nın gece-gündüz eşitliğine dair çalışmalar yaptığını ve el-Harezmi'nin yedi bilinmeyene kadar matematiksel denklemler kurmayı başardığını aktarır. Harezmi adının, Batıda Algorizmi olarak telaffuz edildiğini ve onun Batıda logaritmanın kurucusu olarak değerlendirildiğini belirtir. Sezgin Müslümanların en verimli yüzyılının Miladi 10. yüzyıl olduğunu belirttikten sonra, bu asırda yetişen Ebû Bekir Zekeriyya Râzî'nin, hem doğa bilimlerinde hem de tıpta çok önemli işler başardığını ifade eder. Râzî'nin Galen tıbbını birçok açıdan

eleştirdiğini ve onun Kitabı'l-Hâvî isimli eserinin Latince ve İbraniceye çevrilerek yüzyıllarca Batıda bu alanda başvuru en önemli eser olduğunun altını çizer. 11. yüzyıla ise optik ilminde İbn Heysem'in ve astronomi alanında Bîrûnî'nin çağa damgalarını vurduğunu aktarır (Özden, 2019, s. 16-21).

BÜYÜK BOŞLUK TEZİNİN KRİTİĞİ

Büyük boşluk tezi tarihi gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Schumpeter'in büyük boşluk olarak adlandırdığı 500 yıllık dönem, Avrupa için bir anlam ifade etse de, İslam açısından anlamsızdır. Zira Schumpeter'in büyük boşluk olarak addettiği dönem çok sayıda Müslüman âlimin iktisadi konular da dâhil pek çok konuda çok önemli ilmi çalışmalar ortaya koyduğu "İslam'ın Altın Çağ" ile örtüşmektedir. Nitekim Ebu Yusuf'tan (731-798), Farabi'ye (873-950), İbn Sina'dan (980-1037), Gazali'ye (1058-1111) ve İbn Teymiyye'ye kadar (1263-1328) pek çok Müslüman âlim bu dönemde ortaya çıkmıştır. Antik Yunan'ın entelektüel mirası, Müslüman âlimler tarafından daha da geliştirilerek sonraki nesillere aktarılmış; bu sayede sadece Skolastik düşünceye ilham vermekle kalmamış, aynı zamanda Müslüman âlimlerin ürettiği bilginin çoğu, Skolastik yazılara dâhil edilmiştir.

Son zamanlarda, Schumpeter'in atladığı Müslümanların iktisadi düşünceye katkılarını araştırmak için yapılan bazı araştırmalar, Müslüman âlimlerin iktisat literatürüne katkılarının son derece büyük olduğunu ve tartıştıkları ekonomik varsayımlarının birçok yönden kulağa oldukça modern geldiğini göstermektedir. Rama'ya göre söz konusu dönemde iktisat bilimi, o dönemde henüz bağımsız bir disiplin olarak ortaya çıkmadığından, Orta Çağ'daki iktisadi tartışmalar genellikle ahlak (etik), teolojik ve felsefi argümanlarla karıştırılmış, ya da İslam âlimlerinin dünya görüşüne içselleştirilmiş olan İslami dünya görüşünün büyük etkisinden kaynaklı olarak göz ardı edilmiş olmalıdır (Rama, 2017, s. 25-46).

Modern iktisat Adam Smith'le (1723-1790) başlatılır (Hunt E. , 2005, s. 27). Bununla birlikte, bu dönemden önce de çok sayıda âlim, tarım, ticaret, vergilendirme, piyasa, imalat, devletin ekonomik rolü ve diğer pek çok ekonomik konuda çeşitli yazılar yazmıştır. Formel iktisat bilimi ve geleneği daha sonra ortaya çıkmış ve gelişmiş olsa da, ticari mübadele, takas ve paranın evrimi gibi konular, bu âlimler tarafından yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Hatta bazı temel iktisadi kavramların farkında oldukları bariz olarak görülmektedir. Yapılan son araştırmalar gerek Yahudi ve Hristiyan, gerekse Müslüman âlim ve düşünürlerin, ekonomik konuları, resmi analizler şeklinde değil de, daha çok dini-etik hukuk sisteminin bir parçası olarak her zaman tartıştıklarını göstermektedir. Dolayısıyla gerek Antik çağda ve gerekse Orta Çağ'da âlimler tarafından tartışılan ve gündeme getirilen çeşitli ekonomik konuların ilgili literatürlerden izlenmesi pek ala mümkündür (Rama, 2017, s. 25-46).

Rama'ya göre Schumpeter'in "Büyük Boşluk" tezinin etkisiyle Batılı iktisadi düşünce tarihçileri, Orta Çağ İslam âlimlerinin katkılarını çoğunlukla göz ardı etmiş ya da en azından onları dipnotlara indirgemıştır. Bu nedenle son zamanlarda, "Büyük Boşluk" tezini çürütmek amacıyla Yassine Essid, Ghazanfar, Abdul Azim Islahi, Hamid Hosseini, Abbas Mirakhor, ve Ahmed El-Ashker gibi aralarında bazı iktisadi düşünce tarihçilerinin de bulunduğu bir grup yazar Schumpeter'in büyük boşluk tezini masaya yatırmış ve Orta Çağ İslam âlimlerinin iktisadi meselelere dair yazdıklarını ortaya koymuşlardır (Rama, 2017, s. 25-46)

1987'de Mirakhor, Schumpeter'in büyük boşluk tezini sorgulayan ve "iktisat tarihinde Müslüman bilim adamlarının yaptığı katkıların ciddi şekilde ihmal edildiğine" işaret eden, güçlü bir şekilde belgelendirilmiş bir makale yazmıştır. Bu makalede, Avrupalı iktisatçıların, Müslümanlarca geliştirilen ekonomik fikir ve kurumlardan etkilendikleri kanıtlarla ortaya konulmuştur. Makale, Haziran 1988'de Toronto'da gerçekleştirilen "İktisat Tarihi Toplum Konferansı"nda Ghazanfar'ın "Scholastic Economics and Arab Scholars: The Great Gap Thesis Reconsidered" konulu çalışmasıyla duyurulmuştur (Elgar Blog, 2014).

Fıkıh literatürü gerek iktisadi kavram ve meseleler bakımından gerek iktisadi düşünce tarihi açısından da önemli bir kaynak alanıdır. Bilhassa modern terminoloji ile iktisat hukuku alanına giren konuların ele alındığı "muamelat" bölümünü tamamı ve "ibadetle" bölümünün zekât ve fitır sadakası gibi mali konulara ilişkin kısmı büyük öneme haizdir. Diğer taraftan fıkıh ilminin modern terminoloji ile "kamu iktisat hukuku" alanına karşılık gelen el-harac (mali hukuk), el-ikt'a (arazi hukuku) ve es-siyer (devletler hukuku) gibi bölümleri de iktisadi açıdan önemli bilgiler içermektedir. Bilhassa el-Harâc, el-Emvâl, el-Kesb, el-Hisbe adı altında ekonomik hayata ve ticarete dair kaleme alınmış bağımsız eserler, iktisadi açıdan oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Bunlardan el-Harâc ve el-Emval adıyla yazılan eserlerin her ikisi de maden ve arazilerin hukukunu ve idaresini, vergilerin hukuki ve idari yönlerini, hazine ve organizasyonu, bütçe idaresi ve kamusal yatırımları gibi konuları işler. El-Hisbe devletin sosyal ve iktisadi hayatı denetlemesine ve gereği halinde müdahalesine ilişkin konulara değinir (Orman, 1999, s. 16-41).

Bu bağlamda kesb (kazanç) sahasında, İmam Muhammed eş-Şeybani tarafından (749-805) yazılan ve kısaca "el-Kesb" olarak bilinen eser, Schumpeter'in "Büyük Boşluk" olarak tanımladığı dönemin başlarında kaleme alınmıştır. Eser'de, Orman'ın da altını çizdiği üzere çalışma ve kazanç konuları dinî, ahlâkî, hukukî, iktisadî ve felsefî bakış açıları ile kapsamlı bir şekilde tartışılmıştır (Orman, 1999, s. 16-41). Hakeza, Ebu Yusuf'un (ö. 798), Harun Reşit'in talebine binaen yazdığı ve iktâ sistemi (kamu arazilerinin kiralanması) ile adil vergilendirme politikalarının refaha etkisini detaylıca ele aldığı Kitabü'l-Harac da bu dönemin başlarında kaleme alınmıştır (Altundere-Doğan, 2021, s. 63). Ebu Yusuf, kitapta ayrıca Hz. Ömer (r) döneminde fethedilen toprakların mülkiyetinin,

askerler arasında dağıtılmayıp üzerlerinden haraç vergisi alınması suretiyle gelecek nesillere bırakılması gibi uzun vadeli kalkınma ve sosyal adalete yönelik mali politikaların temelleri tartışılmıştır (el-Ashker & Wilson, 2019, s. 30). Hakeza, Yahya b. Âdem el-Kureşi tarafından kaleme alınan ve iktisat düşüncesinde “hadisçi” geleneğin ilk örneği kabul edilen Kİtabü’l-Harac, Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm tarafından mali hukuka dair yazılan Kitâbi’l-Emvâl hep bu dönemde telif edilmiş eserlerdir (Islahi, 2021, s. 559). Yine bu dönemde yazılan diğer önemli bir eser, Cafer Ed-Dimeşki’nin, İbn Haldun’un iktisat felsefesi ve ticaret ahlâkını etkilediği düşünülen “el-İşâre” adlı eseridir. Dimaşki, M. 1175’de kaleme aldığı düşünülen bu eserinde tacir, ticaret ve mal (Aydın C. , 1992, s. 546,547) ve ihtiyaç kavramlarını inceler, iş bölümü ve uzmanlaşmayı analiz eder, değerden hareketle fiyatlandırmayı açıklar (Dünyâ, 2021, s. 445,448). Saydû’l-Hâtır adlı eserinde iktisadi konuları ele alan Ebü’l-Ferec Abdurrahman İbnü’l-Cevzi (1116-1201) de bu dönemde yaşamıştır. Bu eserinde emek, denge, israf, savurganlık, zenginlik-fakirlik, zühd, iktidar, vergi ve adil gelir dağılımı gibi iktisadi konuları incelemiştir (Kudat, 2021, s. 464). Bu dönemde iktisadi konuları inceleyen diğer önemli bir isim Ebü’r-Reyhân el-Biruni, Cemahir fî Ma’rifeti’l-Cevahir” adlı eserinde işbölümü, ihtiyaç, üretim ve rekabet başta olmak üzere gelir dağılımı, bölüşüm, para, para kazanmak, perakendecilik ve servet gibi konuları ele alır (Küçükkalay, 2021, s. 367).

Öte yandan Maverdi’nin (974-1058) Ahkâmu’s-Sultâniyye, Turtuşi’nin (1059-1126) “Sirâcü’l-Mülûk” ve el-Cüveyni’nin (1028-1085) “Gıyâsu’l-Umem fî İltiyâsi’z-Zulem” adlı eserleri de hep bu dönemde kaleme alınmıştır. Ahkâmu’s-Sultâniyye, modern tabirle iktisat hukuku, iktisat politikası ve kamu maliyesi gibi alanlara karşılık gelen zekât, cizye, harâc, fey’, iktâ, ganîmet, hisbe ve beytûlmal gibi konuları tartışırken, “Sirâcü’l-Mülûk” devlet ile iktisadi hayat arasındaki ilişkiyi ele alır. Yine “Gıyâsu’l-Umem fî İltiyâsi’z-Zulem” benzer konuları ele alır (Orman, 1999, s. 35,36). Son olarak, Gazali’nin (1058-1111) iktisadi açıdan son derece bol ve ilginç bilgiler sunan başyapıtı “İhyâ” da (Orman, 1999, s. 32) yine “Büyük Boşluk” olarak tanımlanan bu dönemde kaleme alınmıştır. Gazali’nin iktisadi hayata dair en çarpıcı tespit işbölümüne dairdir (Orman, 2021, s. 427).

SONUÇ

Schumpeter’in “Büyük Boşluk” tezi tarihi gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Asıl olarak “Büyük Boşluk” tezinin bizzat kendisi tarihi açıdan “boşlukta” kalmaktadır. Schumpeter’in “Büyük Boşluk” olarak tanımladığı 500 yıllık dönem, İslam bilim tarihinin en parlak ve verimli dönemidir. İslam’ın sonraki 1000 yılına damgasını vuran Câbir b. Hayyân, Farabi, İbn Sina, Gazali, İbn Heysem, Biruni, Razi ve daha pek çok âlim-düşünür hep bu dönemde ortaya çıkmıştır. Müslümanların dünya bilim tarihine katkıları paha biçilmezdir. Bilhassa, Antik Yunan’a ait klasik eserlerin Müslüman ilim adamları tarafından tercüme edilerek yok olmaktan kurtarıldığı ve Batı’da

yeniden uyanışın bu eserlerin Arapçadan Latinceye tercüme edilen eserler sayesinde başladığı görülmektedir. Dolayısıyla buradan Schumpeter'in İslam bilim tarihine vakıf olmadığı ya da İslam'a karşı bir ön yargıya sahip olduğu ve bu nedenle Müslüman âlim-düşünürlerinin "iktisadi düşünce tarihine" katkılarını göz ardı ettiği sonucu çıkarılabilir. Son zamanlarda yapılan araştırmalar Schumpeter'in yanıldığını göstermektedir. Öyleyse yapılması gereken bu alandaki araştırmaları derinleştirmek ve tarihi gerçekleri su yüzüne çıkararak hakkı sahibine teslim etmektir.

İslam İktisadının müstakil bir ilim dalı olarak ortaya çıkmamış olması, Müslümanların bu konuda hiçbir şey yapmadığı anlamına gelmez. Tarihi kaynaklar Müslümanların iktisadi kavramları ve meseleleri o günün şartlarında İslami bir perspektifle ve profesyonelce ele alıp incelediğini göstermektedir. Ancak bu dönemde yazılmış eserlerde ve yapılan çalışmalarda, bugünkü anlamda metodolojik ve sistematik çerçevesiyle modern kavramların izini sürmek her şeyden önce anakronizme yol açacaktır. Sanayileşme ve makineleşmenin olmadığı bir dönemde sanayi kapitalizminin izlerini sürmek beyhudedir.

KAYNAKÇA

Altundere-Doğan, M. B. (2021). Ebû Yusuf. M. Bulut (Dü.) içinde, *İslâm İktisadî Düşünce Tarihi 1* (s. 63-91). İstanbul: İZÜ Yayınları.

Aydın, C. (1992). Ca'fer b. Ali ed-Dımaşkî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 6, s. 546-547). içinde Ankara: TDV Yayınları.

Aydoğuş, O., & arkadaşları. (2009, Mart). Kriz Teorileri: Kondratieff, Schumpeter ve Wallerstein. *Ege University Working Papers in Economics* 2009.

Bocutoğlu, E. (2015). İbn-İ Haldun ve Adam Smith'ın İşbölümü Konusundaki Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 4(8).

Çiçek, H. (2020). Ortaçağ'ın Doğu'u ve Batı'sı. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*.

Demir, Ö. (1995). Joseph A. Schumpeter: Hayatı, Eserler ve Katkıları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 50(1).

Dünyâ, Ş. A. (2021). Cafer Ed-Dimaşkî. M. Bulut (Dü.) içinde, *İslâm İktisadî Düşünce Tarihi 1* (s. 443-462). İstanbul: İZÜ Yayınları.

el-Ashker, A., & Wilson, R. (2019). *İslam İktisadının Kısa Tarihi*. İstanbul : İktisat Yayınları.

Elgar Blog. (2014, Aralık). *Schumpeterian 'Great Gap' Thesis Revisited – by Abdul Azim Islahi*. Haziran 17, 2022 tarihinde <https://elgar.blog/>: [https://elgar.blog/2014/12/19/schumpeterian-great-gap-thesis-revisited-by-abdul-azim-islahi/#:~:text=Joseph%20Schumpeter%20famously%20claimed%20that,years%20within%20the%20Islamic%20world](https://elgar.blog/2014/12/19/schumpeterian-great-gap-thesis-revisited-by-abdul-azim-islahi/#:~:text=Joseph%20Schumpeter%20famously%20claimed%20that,years%20within%20the%20Islamic%20world.). adresinden alındı

Evkuran, M. (2003). Ortaçağ Paradigması ve Siyasal Düşüncenin Evrimi. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(4).

Ghazanfar, S. (2003). *Medieval Islamic Economic Thought*. London: British Library.

Goody, J. (2007). *Tarih Hırsızlığı*. (G. Ç. Güven, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Gordon, S. (2013). *Sosyal Bilimler Tarihi ve Felsefesi*. İstanbul: Küre Yayınları.

Görgülü, H. A. (2010). İmam Muhammed eş-Şeybanî'nin “Kitabu'l-Kesb”i ve Kazanç Hakkındaki Görüşleri. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi-İslam İktisadı Özel Sayısı*(16).

Hitti, K. P. (1989). *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi* (Cilt 1). (S. Tuğ, Çev.) İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Hodgson, G. M. (1993). *İslam'ın Serüveni* (Cilt 2). İstanbul: İz Yayıncılık.

Hunt, E. (2005). *İktisadi Düşünce Tarihi*. Ankara: Dost Kitabevi.

Islahi, A. A. (2021). İbn Kayyim el-Cevziyye. M. Bulut (Dü.) içinde, *İslâm İktisadî Düşünce Tarihi 2* (s. 559-579). İstanbul: İZÜ Yayınları.

Kallek, C. (2002). Kitabü'l-Harac. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 26, s. 101-104). içinde Ankara: TDV Yayınları.

Kudat, A. (2021). Abdurrahman İbnü'l-Cevzi. M. Bulut (Dü.) içinde, *İslâm İktisadî Düşünce Tarihi 1* (s. 463-486). İstanbul: İZÜ Yayınları.

Kumandaveren, M. (2020). *Batı Düşüncesinin Serüveni*. Haziran 18, 2022 tarihinde medeniyetyolculugu.com: <https://medeniyetyolculugu.com/> adresinden alındı

Kumandaveren, M. (2021). *Günümüzde Bölgesel Kalkınmada Alternatif Bir Model Olarak Neo-Haldunculuk*. Siirt.

Kumaş, M. S. (2019). İslam İktisat Düşüncesinin Gelişim Sürecinde Fıkıh İlminin Yeri. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(22).

Küçükcalay, A. M. (2021). Birunî. M. Bulut (Dü.) içinde, *İslam İktisadi Düşünce Tarihi 1* (s. 337--391). İstanbul: İZÜ Yayınları.

Le Goff, J. (2017). *Avrupa'nın Doğuşu*. (M. T. Binder, Çev.) İstanbul: Literatür Yayıncılık.

Levent, A. (2019). İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı. İ. İ. Vakfı içinde, *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı* (Cilt II). İstanbul: Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

McNeill, W. H. (2002). *Dünya Tarihi*. (A. Şenel, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.

McNeill, W. H. (2008). *Avrupa Tarihinin Oluşumu*. (Y. Kaplan, Çev.) İstanbul: Külliyyat Yayınları.

- Meriç, C. (1999). *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (2005). *Bu Ülke*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (2009). *Kırk Ambar-Lehçe-tül Hakayık* (Cilt 2). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Orman, S. (1999). Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları. *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*(1).
- Orman, S. (2018). Kadim ile Modern Arasında İktisat-Ahlâk ve Eğitim: Bir Değerlendirme. *IV. Ahlâk Şûrası - Hatay*. Ankara.
- Orman, S. (2021). Gazâlî. M. Bulut (Dü.) içinde, *İslâm İktisadî Düşünce Tarihi 1* (s. 421-442). İstanbul: İZÜ Yayınları.
- Özdemir, M. (2019). Avrupa-Merkezcilik ve Tarihyazımı Sorununun Bilimsel ve Kültürel Bilgiye Etkisi. *Universal Journal of History and Culture*, 1(1).
- Özden, H. Ö. (2019). Prof. Dr. Fuat Sezgin ve Geçmişten Geleceğe Türk-İslam Bilimine Katkıları. *Bilimname*.
- Rama, A. (2017). Schumpeterian 'Great Gap' Thesis And Medieval Islamic Economic Thought: Interlink Between Greeks, Medieval Islamic Scholars And European Scholastics. *Al-Maslahah*, 13(1).
- Roberts, J. (2015). *Avrupa Tarihi*. İstanbul,: İnkılap Kitabevi.
- Schumpeter, J. A. (2006). *History of Economic Analysis*. New York: Oxford University Press.
- Skousen, M. (2005). *İktisadi Düşünce Tarihi, Modern İktisadın İnşası*. Ankara: Adres Yayınları.

Tabakoğlu, A. (2010). Bir İlim Olarak İslâm İktisadı. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi-İslam İktisadı Özel sayısı*(16).

Taş, A. (2010). Muhammed b. Hasan eş-Şeybani. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 39). içinde

Taş, A. (2010). Şeybânî, Muhammed b. Hasan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 39, s. 38-42). içinde Ankara: TDV Yayınları.

Uyanık, M. Z. (2010). İslam Hukukunda İhtikâr. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi-İslam İktisadı Özel Sayısı*(16).